

ERKEN DAT ECONOMIE ETHISCH GEDREVEN IS

INTERVIEW MET ECONOOM EN FILOSOOF BART NOOTEBOOM

Onder de noemer van de vrije markt is het tegenovergestelde gebeurd, analyseert econoom en filosoof Bart Nooteboom. De macht van multinationals groeit, burgers zijn bang voor globalisering en vragen om protectionisme. Nooteboom pleit voor terugkeer van ethiek en waarden in de economie en het bedrijfsleven. Zo kan het vertrouwen van mensen terugkomen voordat de populistten winnen. “Decentralisatie, bijvoorbeeld in de zorg, geeft mensen het gevoel dat zij zelf invloed hebben op het beleid.”

Jan Schoenmakers

Wiskundige, econometrist, econoom en filosoof prof. Bart Nooteboom schreef een 2-voor-12 artikel op de website Me Judice over de huidige wereldwijde economische en maatschappelijke vertrouwenscrisis. “Onder de noemer van vrije marktdenken is het tegenovergestelde gerealiseerd: de macht van gevestigde partijen – in het bijzonder die

van multinationale ondernemingen – is versterkt in plaats van ondermijnd”, zo begint zijn artikel. Hij vervolgt: “De uitwassen hiervan – exorbitante winsten en bonussen, elkaar de bal toespelen, ongestraft regels overtreden – vormen de voedingsbron voor radicaal andere ‘verhalen’ die een beroep doen op instincten en passies. De demagogen de wind uit de zeilen nemen lukt alleen als de overheid gevestigde economische belangen weet te doorbreken.”

In zijn artikel noemt hij een achttal recente – en iets minder recente - ontwikkelingen:

- De ophef over hoge salarissen en bonussen wordt gezien als indicatie dat het economische machthebbers niet langer gaat om de klant, patiënt, of burger, maar om eigen positie en gewin;
- De nevenfuncties en ‘draaideur carrières’ tussen overheid, bedrijfsleven en hun lobby’s. Dit voedt de argwaan dat ‘de elite elkaar de bal toespeelt’;
- Raden van commissarissen die de indruk wekken dat daar bestuurders elkaar het foute spel gunnen dat ze zelf ook spelen;
- De reactie bij kritische ondervraging van uitwassen is dat ‘over individuele gevallen geen uitspraken worden

gedaan'. Dit bevestigt het wantrouwen dat men 'elkaar de hand boven het hoofd houdt';

- Grote bedrijven die belasting ontduiken en die, als ze al gestraft worden, weggelaten met een beperkte boete in plaats van het volle pond dat de uitkomst zou moeten zijn van een rechtszaak;
- Zelfcontrole, waarbij bedrijven en personen zelf moeten bepalen of zij aan voorschriften voldoen en melden als dat niet het geval is, dat het beeld bevestigt dat partijen als betrouwbaar behandeld worden terwijl zij keer op keer laten zien dat zij dat niet zijn;
- Bedrijven die regels ontwijken, zoals met de 'sjoesmelsoftware' om de uitstoot van automotoren te verhallen. Intussen wordt de burger afgestraft zodra hij niet aan regels voldoet;
- De tolerantie van 'moral hazard' waarbij bedrijven (met name in de financiële sector) risico's afwentelen op burgers omdat ze 'te groot zijn om te falen'.

Deze dingen zijn deels gebeurd op economisch rationele gronden en binnen het dominante verhaal van de markt. Ze hebben volgens Nooteboom echter een averechts effect op gevoelens van rechtvaardigheid dat nu het verhaal ontkracht. Het effect is dat een groeiende laag van de bevolking het huidige, gemondialiseerde kapitalisme niet meer vertrouwt en zich er het slachtoffer van voelt: Het is de schuld van 'de elite'.

Wat is er nieuw aan deze vertrouwenscrisis?

Wantrouwt de massa niet altijd de economische machthebbers?

"De onrust bestaat al langer en ook in vroeger tijden zijn bedrijven en elites gewantrouwd. Wel nieuw is een breed gevoelde wrok tegen een elite die puur economische verhalen heeft en geen aandacht toont voor culturele verschillen en identiteitsvragen. En in Noordwest Europa heeft links zijn ideologische veren afgeworpen en is meegegaan met de retoriek van marktwerking. Ik denk dat de grieven van deze ontevreden grotendeels terecht zijn. Veel mensen hebben onvoldoende geprofiteerd van de economische mondialisering. Daar bovenop zijn de excessen van de crisis gekomen en dan blijkt ook nog dat de banken zich alles kunnen permitteren en toch wel gered worden als ze dreigen om te vallen."

BART NOOTEBOOM

Bart Nooteboom (1942) studeerde wiskunde en promoveerde in de econometrie. Hij werkte bij Shell, het EIM en als hoogleraar in Groningen, Rotterdam en Tilburg. Hij publiceerde 350 boeken en artikelen over o.m. economie, retailing, organisatie, innovatie en governance.

Meer informatie is te lezen op www.bartnooteboom.nl

De laatste grote crisis vóór die van 2008-2012 was die van het begin van de jaren tachtig. Waarom was er toen niet dat enorme ressentiment dat je nu proeft, terwijl de crisis toen ook diep was?

"De grote groei van ongelijkheid in inkomen en vermogens is daarna pas begonnen. De verzorgingsstaat verkeerde niet in crisis en de marktwerking in collectieve diensten had nog geen hoge vlucht genomen. De retoriek van de overheid, ook in de EU, is op het dogma van sanering door bezuinigingen gebaseerd, zie de casus van Griekenland."

Daar zit een heleboel moralisme achter. Die economische elite lijkt technocratisch te redeneren maar de boodschap is dat Griekenland zelf spijziek is geweest en daarvoor moet boeten.

“Inderdaad. Het dominante verhaal in de westerse samenleving is dat van liberalisme en markt. De achterliggende ethiek is die van nut en bevrediging van voorkeuren. Oordelen over het goede leven en goed handelen zijn privé en niet het terrein van de staat. Argumenten van rechtvaardigheid of fatsoen zijn in dat denken buiten de orde. Maar dat is een illusie, want het marktdenken heeft een impliciete moraal. Die is geïnstitutionaliseerd en wordt vervolgens ontkend. Dat is hypocriet. De opeenstapeling van toezicht, de afrekencultuur en het stellen van efficiency boven kwaliteit, het zijn allemaal aspecten van een ideologie, terwijl dat ontkend wordt. Nu lijken de populistische de onvrede mobiliseren de enigen die wel de nadruk leggen op ideologische en morele waarden. Maar dan wat mij betreft op een foute en heilloze manier, die de EU uit elkaar trekt en ook binnen landen de polarisatie aanwakkert. Ik pleit ervoor dat de ethiek die wel degelijk het economisch denken leidt, expliciet wordt gemaakt. Overigens vind ik het opvallend dat een liberaal als minister Edith Schippers het in haar recente toespraak toch over waarden heeft.”

Wat zou er moeten gebeuren?

“Waar ik voor pleit is op sommige punten meer Europa, meer gezamenlijkheid, in plaats van minder. Alleen zo kunnen multinationals die zich aan regels en plichten onttrekken, worden aangepakt. Nu worden individuele landen tegen elkaar uitgespeeld. Het probleem is dat de Europese Unie altijd de unie van de markt is geweest, en niet voor de maatschappij. De EU moet mensen laten zien dat ze een Unie is voor het volk. Er zijn al pogingen in die richting, zoals regule-

ring van de financiële sector en het belasten van Apple. Een tweede punt is dat Europese landen en ook de EU moeten erkennen dat grote groepen mensen onvoldoende hebben geprofiteerd van de mondialisering. Ongewenste sociale effecten van de mondiale vrijhandel kunnen verzacht worden en mensen kunnen compensatie krijgen. Ik ben verbaasd dat links dat in de aanloop naar de verkiezingen niet oppakt. Het derde voorstel dat ik zou hebben is om de ingezette decentralisatie te gebruiken om tegemoet te komen aan de klacht van mensen dat er niet naar hen wordt geluisterd. Decentralisatie van beleid naar gemeenten, bijvoorbeeld in de zorg, kan mensen het gevoel geven dat zij zelf invloed hebben op het beleid. Ook hier pleit ik dus, net als op Europees vlak, voor minder natiestaat.”

Deze adviezen richten zich sterk op de overheid. Welke rol kunnen ondernemingen en hun organisaties spelen?

“Ik zie steeds meer bedrijven overgaan op een stakeholderbenadering. Dat kan inhouden dat op korte termijn minder winst wordt gemaakt. Er zijn ondernemers die het goede voorbeeld geven, zoals Frits Goldschmeding die een fonds heeft opgericht om te investeren in maatschappelijke projecten. Een van de projecten wordt geleid door Lans Bovenberg, de econoom verbonden aan de universiteit van Tilburg. Dat gaat over een vrij radicale herziening van de economische wetenschap en het onderwijs. Op een symposium daarover waar ik aanwezig was waren ook bestuurders uit het bedrijfsleven aanwezig, dus het is de bedoeling om zulke initiatieven zo breed mogelijk uit te dragen. Dergelijke projecten kunnen ook worden gekoppeld aan de decentralisatie van het openbaar bestuur, waarbij bedrijven lokale initiatieven nemen in het onderwijs, in ruimtelijke ordening en sociaal beleid.

“JE HEBT PAS WAT AAN DIVERSITEIT ALS JE BEREID BENT OM KRITIEK TE LEVEREN EN TE INCASSEREN”

Daardoor bevorderen ze de inclusiviteit in de samenleving en dragen ze bij aan het verkleinen van de maatschappelijke kloof die er nu is.”

Wat denkt u van de manier waarop de nieuwe ondernemers in de ‘deeleconomie’, zoals Uber en Airbnb, opereren? Hun businessmodel steunt op werknemers zonder vaste aanstelling die niet profiteren van productiviteitsstijging. Dat heeft veel weg van het rauwe kapitalisme van de negentiende eeuw.

“Dat verschijnsel draagt bij aan de onvrede van de werkers in onze samenleving, net als de afname van de beloning voor arbeid, de afbraak van werkzekerheid en de kwaliteit van arbeid. Ik denk wel dat zal blijken dat dit op langere termijn voor de bedrijven zelf niet goed is. Het is al langer uit onderzoek bekend dat intrinsieke motivatie belangrijker is dan monetaire motivatie. De transactiekostentheorie leert dat een zekere continuïteit en garantie van werk is nodig voor de bereidheid van werknemers om te investeren in kennis die specifiek is voor dat bedrijf. Het is die investering die leidt tot toegevoegde waarde voor de onderneming.”

Waar gaat de wal het schip keren? Zijn de Ubers parasieten die kunnen profiteren van tijdelijke fricties op de arbeidsmarkt, of kunnen zij zo blijven doorgaan dankzij een permanent reservoir aan goedkope laaggeschoolde arbeid als gevolg van robotisering?

“De theorie zegt dat als dit soort situaties op den duur slecht zijn voor de bedrijven zelf, de markt dit wel zal corrigeren. Ik denk dat mede dankzij nieuwe communicatievormen via internet de toetreding van concurrenten gemakkelijker wordt en er lokale partijen komen die aantrekkelijker kunnen zijn voor medewerkers omdat ze betere arbeidsvoorwaarden hebben. Die toetreding gebeurt al in de maaltijdbezorging in Amsterdam en bij koeriers- en taxidiensten.”

Dus decentralisatie in combinatie met internet zorgt voor nieuwe vormen van economische activiteit gebaseerd op lokale samenwerking?

“Als ik optimistisch ben, denk ik dat dat zal gebeuren. Er zijn verschillende ontwikkelingen die in die richting

wijzen. Lokale ondernemingen kunnen soms goedkoper werken doordat ze een reputatievoorsprong hebben. Een voorbeeld is de Joodse gemeenschap in New York die heel goedkoop leningen kon verschaffen omdat het risico laag was door de sociale binding die er bestond. Er zijn ook mensen die zeggen dat ondanks decentralisatie de economische concentratie blijft doorgaan, door herschikkingen, fusies en overnames van bedrijven die daar de financiële macht voor hebben. Waar je trouwens voor moet oppassen is dat decentralisatie van overheidsbeleid leidt tot meer differentiatie, wat ongelijkheid tot gevolg kan hebben. In de ene regio of gemeente lukt iets beter dan in de andere, in de ene gemeente worden door andere politieke verhoudingen andere keuzes gemaakt. Er zijn nu al klachten over zorg die in de ene gemeente wel en in de andere gemeente niet bestaat.”

Het decentralisatiestreven van de overheid geeft ook ruimte aan nieuwe vormen van toezicht, zoals horizontale controle die in de belastingdienst is ingevoerd. U bent daarbij betrokken geweest.

“Inderdaad. Zo’n negen jaar geleden vroeg het ministerie van Financiën me om daarover te adviseren omdat ik daarover gepubliceerd had. Ik heb toen geholpen het concept van horizontale controle te ontwikkelen. Nu wordt gekeken of die vorm van controle ook toepasbaar is in de gezondheidszorg, of in de bouw, of in het onderwijs. De inzet is telkens: minder toezicht. Door de hele economie heen is de frustratie merkbaar van professionals die zich beknelnd voelen door gedetailleerd toezicht dat remt, dat inefficiënt is, niet goed is voor de intrinsieke motivatie en innovatie remt. Bij horizontaal toezicht gaat men uit van de deskundigheid en de vaardigheid van de instantie die onder staat. Die mag vertellen op welke punten de toezichthouder het beste controle kan uitvoeren. De inzet is minder, goedkoper en minder beperkend toezicht. Voordeel voor de toezichthouder is dat die onderdeel wordt van een kennissysteem dat hij kan gebruiken in de gesprekken met de onder toezicht staande organisaties, en kan verspreiden, zodat best practices ontstaan.”

Op fiscaal gebied werkt het systeem goed, heb ik begrepen. Maar in sectoren zoals de financiële

sector, de zorg en de woningcorporaties waar rampen zijn gebeurd, is het toezicht alleen maar strakker en meer centraal geworden. Gaat dat allemaal teruggedraaid worden?

“Daar is nog veel werk te doen. Er is trouwens wel een verschil met de belastingdienst, want dat is één instantie. In de zorg ligt het veel gecompliceerder, daar hebben ziekenhuizen te maken met diverse verzekeringsmaatschappijen. Het werkt niet om met al die partijen aparte afspraken te maken. En de verzekeraars mogen niet onderling afspraken maken want dat is kartelvorming. Ook in de bouw is het veld een stuk diverser dan bij de belastingen. Maar de discussie in de organisaties wordt gevoerd. Ik mis alleen de politieke discussie.”

Is de politiek niet voornamelijk bezig met risico's mijden en dus dichtregelen?

“Die reflex zie je telkens als er iets mis gaat. Dan moet er een regulering komen en die is natuurlijk gebaseerd op een protocol over hoe iets moet gebeuren. Risico-aversie werkt funest. Toen ik in de WRR zat heb ik een rapport gemaakt over innovatiebeleid en de stelling was dat als je radicale innovatie wilt financieren, je moet beseffen en accepteren dat acht van de tien projecten hun doel niet bereiken. Toen zei de minister, dus ik moet in het parlement gaan vertellen dat ik een innovatiebeleid heb waarbij tachtig procent van de projecten mislukt? Ik antwoordde dat het vaak niet mislukkingen zijn omdat je ervan leert en iets anders wel bereikt. Maar politiek was dit niet haalbaar, want verspilling van gemeenschapsgeld. Maar ja, je kunt in innovatie niet overal zeker van zijn, je moet risico durven nemen.”

In het bedrijfsleven is diversiteit een hot topic. Maar met diversiteit introduceer je onzekerheid en het leidt per definitie tot verschillen en tot kritiek.

“Je hebt pas wat aan diversiteit als je bereid bent om kritiek te leveren en te incasseren. Dat kan leiden tot knetterende confrontaties. Maar mensen streven naar zekerheid en het uitbannen van risico's. Ik geef les op de Bildung Academie en probeerde daar de studenten te verlokken tot discussie en een kritische houding. Maar dat lukte niet. De leiding zei toen dat men de

studenten graag een veilige omgeving wilde bieden. Tja, als dat je doel is, dan ontwikkel je geen klimaat waarin opbouwende kritiek gedijt.”

U zegt dat in de economie de ethiek expliciet moet worden gemaakt. Wat u betreft moet dat niet een nutsethiek zijn maar een deugdenethiek. Hoe werkt dat?

“Dat is een filosofisch probleem waar ik wel mee worstel. Om welke deugden gaat het? Deugden zijn nodig om het goede leven te leiden maar wie bepaalt wat het goede leven is? Plato zei dat de filosofen het je wel vertellen, Aristoteles zei dat het goede leven iets is waarover je het in een gemeenschap eens wordt. Dat geeft een aanknopingspunt met de gedachte van decentralisatie, waarin mensen elkaar ontmoeten en samen problemen aanpakken. Maar de puzzel is hoe je de vrijheid behoudt van de individuele keuze voor het goede leven, met tegelijkertijd meer aandacht voor deugden in de samenleving.”

Misschien is overeenstemming over wat het goede leven moet zijn wel onmogelijk geworden, omdat door migratie en mondialisering de culturele verschillen te groot zijn geworden om bij elkaar te kunnen komen.

“Het is zeker niet gemakkelijker geworden. Het pleit volgens mij alleen maar voor decentralisatie, waardoor lokale gemeenschappen het in overleg met elkaar eens moeten worden over zorg, gebruik van de openbare ruimte etcetera. Om persoonlijk en sociaal te kunnen groeien, heb je de oppositie van andere mensen nodig. Het overleg zal vaak mislopen, maar het is misschien onze enige kans om er nog iets van te maken.”

Over de auteur

Jan Schoenmakers is hoofdredacteur van Goed Bestuur & Toezicht. Daarnaast is hij eigenaar van ComOnBoard, adviseur in governance communicatie.

